

Трагічні дати історії

Володимир Пристайко
Олександр Пшенніков
Юрій Шаповал
(Київ)

ШЛЯХ НА СОЛОВКИ (Виповнилось 60 років розстрілов соловецьких в'язнів)

*Ми не сперечаємось, що дійсно навчилися
мистецтву... політичної поліції, що ГПУ
у нас працює вельми непогано...*

З доповіді Л.Кагановича на ІХ з'їзді КП(б)У. 1926 рік.

*До середини 1937 року на Соловках було
зібрано весь цвіт української
підсоветської інтелігенції та українських
комуністичних кіл.*

**С.Підгайний. Українська інтелігенція
на Соловках. Спогади 1933-1941 років.**

1997 рік приніс нові відомості про таку, здавалося б, у загальних рисах розроблену тему, як “Репресовані українці на Соловках”. Історія (особливо радянського часу) поволі віддає свої таємниці. Ось чому — хоча це, можливо, здається на перший погляд парадоксом — не тільки майбутнє, а й минуле обіцяє нові відкриття. Звичайно, тим, хто хоче їх зробити, а не тим, хто прагне не помічати щось неприємне або політичне “невигідне” в історичній ретроспективі.

Сталося так, що саме цього року, коли виповнилося шість десятиріч з часу масових соловецьких розстрілів, працівники Служби безпеки України, українські історики-дослідники та ентузіасти з Санкт-Петербурзького науково-інформаційного центру “Меморіал” об'єднали свої зусилля у з'ясуванні нових обставин загибелі в'язнів з України. Пошукова група СБУ та видавництва “Сфера” привезла з Архангельська та з Соловків цінні матеріали, з якими читачі матимуть змогу ознайомитись у двох томах видання “Остання адреса”.

Воно міститиме нововіднайдені працівниками Санкт-Петербурзького “Меморіалу” документи, що стосуються розстрілів в урочищі Сандормох під Медвеж'єгорськом (Карелія), а також ті зловісні протоколи

засідання особливої трійки Управління НКВД по Ленінградській області, на підставі яких, власне, відбулися розстріли.

Крім того, будуть вперше оприлюднені документи (в тому числі оперативного характеру) з тюремних справ соловецьких в'язнів. На початку цих справ знаходимо короткі довідки, складені начальником Соловецької тюрми Іваном Апетером і його помічником Петром Раєвським (обидва репресовані відповідно 1937-го і 1939-го року). Ці документи й були “основою” згаданих вище “розстрільних” протоколів. Тюремні справи ніколи не друкувались, а відтак становлять надзвичайну цінність для наступних досліджень.

До обох томів увійшли не тільки архівні матеріали, а й невеликі аналітичні розвідки, які, на нашу думку, необхідні, щоб увести читача в суть проблеми, акцентувати увагу на її найбільш значущих аспектах. Виходячи з цього, ми вирішили на початку бодай коротко окреслити основні віхи того шляху, який, зрештою, привів багатьох наших визначних земляків, у першу чергу представників інтелігенції, до їх останньої земної адреси, її для них визначила система, що сама себе довгі роки декларувала найпрогресивнішою й найгуманнішою. Недаремно чимало в'язнів — колишніх комуністів не могли повірити, що сидять не випадково. Один з них, відомий діяч Компартії Західної України, вже на Соловках у квітні 1937 р. так оцінював ситуацію: *“Це не лінія партії, партії це непотрібно, а слід посадити тих, хто нас посадив, бо він скоїв злочин, і тяжкий злочин, оскільки тримати чесного комуніста у в'язниці можуть тільки злочинці, пілсудчики... Ось хто мене посадив, а не партія”*¹.

Щоправда, у багатьох в'язнів прозріння все-таки відбувалося. Один з характерних прикладів — колишній ортодоксальний історик-марксист Матвій Яворський, свого часу науковий антипод Михайла Грушевського. Потрапивши на Соловки за абсолютно брехливим обвинуваченням в участі в “Українському національному центрі”, він ніби переродився. Збереглося чимало повідомлень таємних інформаторів про його поведінку й розмови на Соловках. Він давав безжально влучні й точні оцінки тодішній політичній системі. Більше того, він кинув відвертий виклик цій системі, написавши 30 червня 1936 року заяву до Центральної атестаційної комісії ГУЛАГу. Він відмовився від заліків робочих днів і відверто висловив все, що думав про антина-родну і антиукраїнську сталінську політику. 26 грудня 1936 р. на прохання одного із в'язнів допомогти написати заяву про помилування він відповів: *“Щиро вам раджу не принижуватись перед червоними варварами. Вас все одно не помилують, а якщо б і помилували, то коли б я був на вашому місці, я б відмовився від цієї пільги. Особисто я написав заяву-лист, в якій заявив, що сам я з табору не вийду. Я не хочу перебувати на волі, знаючи, що кращі сини України знемагають у соловецькому мішку. Я поділяю з ними чашу горя до кінця як вірний син*

своєї неньки-України”².

Ми навели дві різні оцінки, але однаковим був фінал життя тих, хто їх висловлював. І таких прикладів серед соловецьких жертв багато.

Сучасники називали Соловецьку каторгу “Радянським Союзом у мініатюрі”. І це було правдою не тільки з огляду на те, що на Соловках були представлені всі нації й народності тодішнього СРСР, вся його географія — “от Москвы до самых до окраин”, — а й з огляду на те, що ситуація на острові повною мірою відбивала поточну ситуацію в країні: інтенсивність здійснюваних репресій миттєво позначалася на кількості в'язнів і на ставленні до них.

“Соловецкий лагерь особого назначения”, “Северные лагеря особого назначения”, “Соловецкая тюрьма особого назначения Главного управления безопасности НКВД СССР” — навіть самі ці назви відбивають значення Соловків для комуністичного режиму. Створення й підтримування цього грандіозного комбінату смерті не було випадковістю чи даниною російській традиції. Це була нагальна потреба, одна з “підсистем страху”, завдяки якій могла успішно функціонувати вся система, вибудовувана більшовиками після Жовтневого перевороту 1917 року на теренах колишньої Російської імперії.

“Соловецькі табори — країна мук і відчаю. Переважну більшість з тих, хто туди потрапляв, чекала загибель. У запліснявілих мурах монастиря, де колись ченці кадили фіміам покори всевишньому, тепер фабрикували романтичну брехню про любов-ненависть і царство Боже на землі” — ось так писав один із сучасників про Соловки³. Мешканці цієї “країни мук і відчаю” працювали на лісозаготівлях, прокладали залізничні колії, будували горезвісний Біломорсько-Балтійський канал, який забрав життя близько ста тисяч “зеків”. Не було в СРСР, де, як тоді співали, “так вольно дышит человек”, такої соціальної верстви, представники якої б не опинялись на Соловках. Це було справжнє єднання всіх трудящих — робітників, селян і, зрозуміло, “прошарку” — інтелігенції. Не забував режим і про релігійних діячів. До того ж на острові утворився абсолютний Інтернаціонал: серед в'язнів опинялися люди різних національностей. Значний відсоток серед них завжди становили українці.

“Українізація” Соловків почалася ще на початку вісімнадцятого століття, а найвизначнішим в'язнем за часів Катерини II був останній кошовий отаман Запорозької Січі Петро Калнишевський, який пробув тут 25 років у камінному мішку і 9 років в окремій камері, а помер на 112 році життя, так і не виїхавши з острова після відбуття строку. Однак наступники царської імперії, творці першого у більшовицькій червоній імперії концтабору фактично вже нікому не давали шансу на таке довголіття. Учасники всіх соловецьких зеківських потоків — спочатку діячі Української Народної Республіки, вояки та отамани численних

повстанських загонів, згодом — незадоволені рабським становищем робітники та доведені до відчаю колгоспним “раєм” селяни, зацьковане духовенство, потім “специ”, тобто представники старої інтелігенції, яких оголосили “шкідниками” й “націоналістами” і, нарешті, ті, на кого влада ще вчора спиралася й кого використовувала, а тепер оголосила “ворогами народу” — комуністичні партійні й державні діячі, письменники, науковці, митці, — всі вони, як правило, вже ніколи не поверталися назад.

В грудні 1935 р. один з в'язнів у розмові з таємним інформатором констатував посилення антиукраїнського курсу політики, оскільки “останнім часом почали з етапами на Соловки прибувати українці”⁴. Ця думка підтверджується фактами, засвідченими різними джерелами.

За точним зауваженням Семена Підгайного, одного з колишніх соловецьких в'язнів, якому пощастило вижити, до середини фатального 1937 року на Соловках було зібрано найкращих представників “української підсоветської інтелігенції та українських комуністичних кіл”. Тоді в цьому концтаборі були представники найрізноманітніших політичних партій і угруповань. Тут можна було побачити і монархістів-гетьманців, і федералістів, правих і лівих есерів, комуністів і соціал-демократів.

“Радянська влада”, ота “радянська держава”, про яку говорив академік Кримський, що вона нагороджує всіх рівно й однаково (його самого, так само, як і його “ворога” Грушевського), справді таки вдарувала всіх однаковими концтаборами. Опинившись на Соловках (чи в інших таких же значних місцях) перед єдиною для всіх небезпекою, багато в'язнів забули про давні політичні чвари й незгоди, браталися між собою і з гірким жалем та болем думали про перейдений шлях”⁵. Особливо гірким був цей шлях для представників інтелігенції, на яку комуністичний режим здійснював перманентне прицільне полювання. І це не було випадковістю.

Засновник більшовицької держави В.Ленін неодноразово підкреслював, що залучення старої інтелігенції до соціалістичного будівництва є специфічною формою класової боротьби⁶. А без насильства класової боротьби він собі не уявляв. Разом з тим, він вдавався й до гнучкої тактики, пропонуючи використовувати спеціалістів “по-старому”, “по-буржуазному”, тобто приваблюючи їх вищою, ніж у інших, заробітною платнею⁷.

Однак залишилось дуже багато свідчень того, який з цих методів був для нього головним. Ще в березні 1919 р. у розмові з американським журналістом Лінкольном Стефенсоном він відверто говорив: *“Якщо ви хочете досягнути мети, яку ставить перед собою революція, то абсолютну, інстинктивну опозицію старих консерваторів і навіть твердих лібералів треба примусити замовкнути”*⁸.

Не випадково одну з найбрутальніших за змістом і лексикою ленінських праць “Як організувати змагання?” вперше було надруковано в

рік “великого перелому”, 1929 року, коли Сталін розпочав “революцію згори”. Це був не тільки тотальний наступ на селянство, а й черговий, жорсткий тур наступу на інтелігенцію. Потрібно було “незаперечне” виправдання дій режиму й це виправдання знайшли у більшовицькій “біблії” — творах Леніна. В надрукованій праці він називав “панів інтелігентиків”, які виступали проти насильства, “сльотою”, а інтелігенцію, яка саботувала Радянську владу (вважаючи її незаконною), — “ворогом народу”, прирівнюючи її до шахраїв, трутнів і хуліганів.

Ленін не дуже шанував і тих, хто співпрацював з режимом, вважаючи, що цій частині інтелігенції притаманні такі риси, як нехлюйство, недбалість, неохайність, неакуратність, нервова поспішність, схильність підмінити справу дискусією, роботу — розмовами. Далі читаємо: *“Серед помилок, недоліків, промахів нашої революції чималу роль відіграють ті помилки та ін., що породжуються цими сумними, — але неминучими у даний момент — властивостями інтелігентів з нашого середовища і відсутністю достатнього контролю за організаторською роботою інтелігентів з боку робітників”*⁹.

Вже навіть на момент написання цієї ленінської праці, а тим більше, на час її публікації, більшовицькою владою було досягнуто значних успіхів в організації того контролю, про який ішлося. І значну роль у цьому відіграла комуністична спецслужба, організаційне становлення якої завершилося на початок 20-х років.

6 лютого 1922 р. Всеросійський Центральний Виконавчий Комітет у Москві вирішив скасувати Всеросійську Надзвичайну Комісію (Всероссийская Чрезвычайная Комиссия — ВЧК) і створити при НКВД РРФСР Державне Політичне Управління (Государственное Политическое Управление — ГПУ). На ці зміни відреагували і в Харкові, тодішній столиці УСРР: постановою Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету (ВУЦВК) від 22 березня 1922 р. скасовувалась Всеукраїнська надзвичайна комісія по боротьбі з контрреволюцією, спекуляцією та посадовими злочинами та її місцеві органи (російська аббревіатура — ВУЧК). При НКВД УСРР було організовано Державне політичне управління УСРР, місцевими органами якого були його губернські відділи, що створювалися при губернських виконкомах і діяли на підставі особливого положення, затвердженого Президією ВУЦВК.

Голова ГПУ УСРР (а ним став тоді колишній голова ВУЧК, відряджений в Україну ще 1919 р. московський чекіст В.Манцев, якого розстріляють 1938 р.) за узгодженням з ГПУ РРФСР був повноважним представником останнього в Україні. Йому підпорядковувались особливі та транспортні відділи, які повинні були вести боротьбу зі злочинами в армії й на транспорті в межах території УСРР, а також війська ГПУ в Україні.

Розпочата реформа офіційно мала на меті трансформувати органи безпеки з тимчасових та надзвичайних у такі, які б включалися через Наркомат внутрішніх справ у загальну систему влади тодішньої комуністичної держави. Не випадково Голова ГПУ водночас став і наркомом внутрішніх справ. Діяльність ГПУ повинна була відбуватися під наглядом прокуратури, що створювалася. Однак саме з цього моменту, як зауважує, зокрема, колишній впливовий чекіст (він, до речі, народився в Україні й тут розпочав кар'єру) Павло Судоплатов у книзі спогадів, “ГПУ повинно було стати основним джерелом інформації для всіх рівнів радянського керівництва”¹⁰. Так воно й сталося.

15 листопада 1923 р. було створено Об'єднане державне політичне управління (Объединенное государственное политическое управление — ОГПУ) при Раді Народних Комісарів СРСР з метою об'єднання зусиль тодішніх республік у боротьбі з політичною й економічною контрреволюцією, шпигунством та бандитизмом. Головою ОГПУ став Ф.Дзержинський. В УСРР відповідно до московських реформ 13 серпня 1924 р. ВУЦВК та Раднарком УСРР затвердили положення про ГПУ УСРР. Було закріплено, що ГПУ засновується при РНК УСРР, а його Голова (він же уповноважений ОГПУ СРСР) входить до складу Уряду з правом вирішального голосу. ГПУ повинно було виконувати всі завдання ВУЦВК і РНК УСРР, а в своїй оперативній діяльності керуватися директивами та розпорядженнями ОГПУ СРСР. Нагляд за справами, що їх відкривало ГПУ УСРР, повинен був здійснювати Прокурор УСРР через спеціально призначеного з цією метою помічника в межах, обумовлених окремими законодавчими актами.

Головою ГПУ УСРР з серпня 1923 р. був Всеволод Балицький, а в листопаді того самого року він став членом Колегії ОГПУ СРСР. З березня 1924 р. він очолив і НКВД УСРР. Пов'язані з його діяльністю факти й документи (в тому числі ті, що оминалися в офіційних дослідженнях історії комуністичних органів безпеки, як наприклад у книжці *“Всеукраинская чрезвычайная комиссия, 1918-1922 гг.”* (Харьков, 1990), автори якої жодного разу не згадують імені Балицького) засвідчують, що ЧК-ГПУ завжди вели наполегливу й цілеспрямовану боротьбу за розширення сфер свого впливу.

Офіційно основними напрямками роботи чекістських підрозділів були такі: збирання інформаційних відомостей про все, що могло впливати на політичне життя, але головним чином про ставлення різних категорій населення до політики, здійснюваної комуністичним режимом; ретельний контроль за опозиційними партіями, антикомуністичними елементами з метою ліквідації противників режиму; недопущення заколотів, повстань, будь-яких опозиційних виступів; боротьба з саботажем, спекуляцією, посадовими злочинами; боротьба з бандитизмом у різних формах;

боротьба зі злочинами в економічній сфері.

Основною формою роботи чекістів була робота з агентурою. Сітка інформаторів створювалася в кожному колективі. Ось що говорилося про принципи вербування інформаторів в одній із суворо секретних директив-інструкцій з агентурної роботи: *“Взагалі слід враховувати, що за звичай наші об'єкти йдуть на вербовку тільки шляхом певного тиску на них в результаті використання наявних обставин. Спроби вербувати “на авось”, що практикуються часто, у більшості випадків закінчуються невдачами. Як правило, не слід зловживати викликами на вербовку тих взятих на облік, на яких немає компрометуючих матеріалів або не виявлено таких даних, які сприяли б успішній вербовці)”*¹¹.

Зрозуміло, що окрема увага зверталася на інтелігенцію. Ось що, зокрема, говорилося в інструкції про налагодження інформаційної роботи окружних відділів ГПУ УСРР у 1930 р.:

“6. Інтелігенція.

По цьому об'єкту сітка будується в основному за наступним принципом:

1) Обов'язкове насадження інформаторів у місцях концентрації різних груп інтелігенції, особливо учительства, на селі та в місті.

2) Практикувати вербовку служилої інтелігенції з окружних і районних центрів, яка має широкі зв'язки з низовими кадрами інтелігенції (інструкторський склад відділів народної освіти і закладів охорони здоров'я)”¹².

Окремо слід підкреслити, що органи безпеки в Україні завжди діяли під жорстким контролем центру, що, власне, й робило їх слухняним знаряддям у руках московського керівництва. Нагадаємо, що в Україні Всеукраїнську надзвичайну комісію (Всеукраїнская чрезвычайная комиссия — ВУЧК) було створено 3 грудня 1918 р. На початку 1919 р. організуються надзвичайні комісії в тодішніх губерніях України відповідно до постанови більшовицького уряду України *“Про всеукраїнську, фронтову і місцеві надзвичайні комісії”*. А вже 23 липня 1919 р. спеціальною постановою ВЧК було скасовано ВУЧК. Це обумовлювалося низкою факторів, серед яких одним з головних було прагнення постійно й реально контролювати ситуацію в Україні з боку московського керівництва, розставляти своїх людей на вирішальних ділянках. Ось якою була згадана постанова:

“1. ВУЧК розпускається.

2. Всі місцеві ЧК на Україні підпорядковуються й керуються інструкціями і вказівками ВЧК.

3. ВЧК делегує до Києва одного із своїх членів для інформації Раднаркома України і контролю за виконанням місцевими Надзвичайними комісіями розпоряджень ВЧК.

Курський, Красін, Держинський ”¹³.

З того часу всі кадрові переміщення, всі принципові питання діяльності органів безпеки в Україні розв'язувалися тільки за згодою або за прямими директивами ленінсько-сталінського керівництва. Разом з тим, надзвичайно симптоматично, що досить рано органи однозначно заявили, що не будуть дозволяти будь-кому здійснювати реальний контроль за своєю діяльністю. Звернімося у зв'язку з цим лише до одного прикладу.

В колишній офіційній історіографії досить багато писалося про те, як над ВЧК здійснювала контроль Робітничо-селянська інспекція. Проте дійсна картина була дещо іншою. Це, зокрема, засвідчує наказ № 11 від 4 березня 1921 р. по Центральному управлінню надзвичайних комісій по боротьбі з контрреволюцією, спекуляцією та посадовими злочинами (Центральное управление чрезвычайных комиссий по борьбе с контрреволюцией, спекуляцией и преступлениями по должности — ЦУПЧРЕЗКОМ) при Раді Народних Комісарів УСРР (створене 17 березня 1920 р.). В одному з його параграфів читаємо: *“Вважаючи, що Чека є бойовим органом диктатури пролетаріату, особливо важливим в умовах загостреної громадянської війни, що громадянська війна потребує швидкої й нещадної розправи з ворогами Радянської влади, Робітничо-селянська інспекція у своєму нагляді над можливими злочинами окремих агентів Чека повинна особливо стерегтися того, щоб не зробитись опорою невдоволеного міщанства, яке готує бурчати з приводу роботи ЧК...”*¹⁴.

Проте “бурчати з приводу роботи ЧК”, в арсеналі діяльності якої з самого початку були такі антизаконні методи, як взяття заручників, масові розстріли тощо, виявилось досить важко. Ця установа вміла приховувати свої дії під маскою таємниці й державної необхідності. До того ж вона узгоджувала свою роботу з партійними органами, виступала знаряддям останніх у розв'язанні життєво важливих для становлення комуністичного режиму проблем. Не даремно Ф.Держинський повторював: *“ЧК повинна бути органом Центрального Комітету, інакше вона виродиться в охранку або орган контрреволюції”*¹⁵.

У лютому 1919 р. ЦК РКП(б) відзначав, що *“ЧК створені, існують і працюють лише як прямі органи партії (підкреслення наше — Авт.), за її директивами і під її контролем”*¹⁶.

Таким чином, з самого початку поставлені партією у виняткове становище, органи ЧК-ГПУ ніби отримали “індульгенцію” за свої вчинені та можливі “гріхи”. Збереглося надзвичайно багато документів, що підтверджують та яскраво ілюструють багатоаспектність та взаємну корисність партійно-чекістського “тандему”.

29 травня 1920 р. ЦК КП(б)У розповсюдив звернення *“Всім губкомітетам і політвідділам армії і флоту”*, в якому підкреслювалося, що після поразки у збройній боротьбі *“контрреволюціонери перенесли свою*

*боротьбу з Радянською владою в іншу площину, вони прагнуть проникнути у всі апарати військового, господарського і адміністративного управління, щоб, сидячи там, гальмувати й руйнувати всі зусилля Робітничо-селянського уряду налагодити громадсько-економічне життя Республіки”*¹⁷.

Далі у зверненні зазначалося, що оскільки “боротьба з цією формою контрреволюції особливо важка”, то ЦК КП(б)У “по-перше, зобов'язує всіх комісарів і комуністів, які працюють в армії, бути постійними інформаторами особвідділів. По-друге, пропонує всім політвідділам армії і фронту, а також Політуправлінню Республіки і значний партійним організаціям для роботи Особвідділу відрядити найбільш відповідальних, випробуваних і старих партійних працівників”¹⁸.

Відзначені риси діяльності ЧК-ГПУ, насамперед тісний альянс з партійними органами і навіть готовність підмінити їх у певних ситуаціях, ореол секретності, створення думки, що цей орган вдається до будь-яких методів винятково у державних інтересах, нарешті реальна можливість використовувати важелі насильства (яке завжди можна було виправдати все тими ж “державними інтересами”) — все це підштовхувало чекістів до того, щоб відігравати дедалі більшу, помітну роль у громадсько-політичному житті, дедалі вагомніше впливати на процес прийняття важливих рішень керівними партійними органами. В Україні ці процеси були пов'язані насамперед з діяльністю Всеволода Балицького, який очолював ГПУ-НКВД в Україні (з невеликою перервою) до травня 1937 р., а потім був репресований. Саме з його ім'ям пов'язане й постійне формування негативного ставлення до всього українського як до “буржуазно-націоналістичного”, а до української інтелігенції як до джерела “контрреволюції”.

Документи й факти свідчать, що з самого початку ключову роль у процесі формування думки партійно-політичного керівництва про тенденції й стан громадського життя відігравало Секретно-оперативне управління, яке було створене наказом № 20/114 по ВУЧК від 6 травня 1921 р. До цього управління (його очолив відомий чекіст Юхим Євдокимов, також знищений пізніше) в той час входили політичний відділ, особливий відділ, відділ для боротьби з бандитизмом, оперативний відділ (допоміжний) і канцелярія¹⁹. Першому з цих відділів було віддано роботу по “політичних партіях і політичних угрупованнях контрреволюційного характеру”²⁰.

В Києві, у Центральному державному архіві громадських об'єднань України (колишній Партійний архів Інституту історії партії при ЦК Компартії України) збереглося багато оперативно-інформаційних зведень, що надсилалися до ЦК КП(б)У. У 1919-1921 рр. вони були присвячені переважно питанням боротьби з тим явищем, яке іменувалося

бандитизмом. До речі, дослідникам варто було б уважніше придивитися до того, що саме і за якими критеріями вважалося в той час бандитизмом. Ці зведення в основному мали оперативний характер і не претендували на якісь політичні узагальнення. Разом з тим вже в документах згаданого періоду знаходимо й рекомендації ширшого змісту, до яких прислухалися партійно-державні керівники.

Неабияке зацікавлення викликають бюлетені політичного відділу ВУЧК, в яких давалися звіти про політичні настрої у зв'язку з тією чи іншою подією в громадському житті. Зокрема, збереглося чимало таких бюлетенів, присвячених звітно-виборчій кампанії в Харкові у зв'язку з виборами до Харківської міської ради в жовтні 1921 р. Як правило, у додатках до цих бюлетенів можна знайти документи, що засвідчують наявність альтернативних більшовикам-комуністам політичних партій й течій. Так, наприклад, під час виборів, що проводились у Харківських вагонних майстернях і Головному депо 28 жовтня 1921 р., були висунуті кандидатури від оголошеної пізніше “націоналістичною” й розгромленої (за тодішньою термінологією такою, що “саморозпусталася”) Української комуністичної партії (УКП). Серед тих, чий імена перелічені, знаходимо і тих діячів, які доволі скоро стануть “клієнтами” чекістів, зокрема Андрія Річицького, Юрія Мазуренка (його розстріляють у 1937-му під Медвеж'егорськом) та ін.²¹

Надзвичайно цікаво зіставити цей документ з датованою вереснем 1923 р. спеціальною доповіддю ГПУ про стан УКП. Її тональність більш категорична, створюється враження, що її автори точно знали: до їхньої думки прислухаються. В цьому документі, зокрема, відзначалася наявність “ліквідаторів” — угруповання, що діяло в Києві й критикувало керівництво УКП. Називалися шість осіб, а серед них і якась Савченко, “старий член партії, яка працює поки що дуже обережно у контакті з місцевим губвідділом ГПУ та Губкомом...”²². Далі йшлося про поглиблення “ліквідаторської” течії у Києві та про перекидання її на Катеринославщину й інші місця: “Рух ліквідаторів у Києві необхідно всіма засобами підтримувати й поглиблювати, використовуючи цю течію у всеукраїнському масштабі. Підпільну роботу групи “ліквідаторів” продовжувати, допоки на їхньому боці не опиниться абсолютна більшість, після чого можливим буде винести цю роботу відкрито, така робота приведе до остаточної ліквідації УКП. Що стосується злиття з КП(б)У..., то це питання необхідно обійти, оскільки в лавах УКП є велика кількість петлюрівського елемента”²³.

Чимало документів аналогічного характеру підтверджують посилення прагнення чекістів формувати певну думку про політичних противників більшовизму, а також вбачати потенційних ворогів навіть у тих силах, які в принципі не відмовлялися від співпраці з більшовиками. Це

прагнення збіглося із ще однією могутньою і, як з'ясувалося пізніше, непоборною тенденцією до фабрикації різного роду “справ”, формуванню “контрреволюційних” організацій, до беззаконь за умов, коли у чекістів опинялося в руках дедалі більше влади.

Характерно, що на прагнення працівників ЧК перебирати на себе функції, далекі від тих, які їм визначалися, доволі рано вказали самі більшовицькі керівники. Особливо чітко це відбив наказ № 2 по ЦУПЧРЕЗКОМУ від 15 січня 1921 р., підписаний В.Манцевим. Тут, зокрема, зазначалося:

“За останній час спостерігається, що деякими надзвичайними комісіями і особливими відділами у боротьбі з контрреволюційними та іншими організаціями застосовується т(ак) зв(аний) метод входження чи введення в акт організації своїх агентів з метою висвітлення й встановлення дій як окремих осіб, так і всієї організації. І здавалося б, що при застосуванні цього методу роль агента повинна була б обмежуватись розвідувальною роботою, але часто агенти з ролі пасивної, спостережної, що кладе край злочинам, переходять до активних дій, займаючись створенням організації, згуртуванням окремих осіб організації і часом підштовхуючи пасивний антирадянський елемент і обивателя до активної роботи.

*А старші товариші, відповідальні керівники, дивляться на такого роду роботу крізь пальці і заохочують, вводячи цю тактику у принцип”*²⁴.

Зрозуміло, в наказі засуджувалася такого роду практика і підкреслювалося, що погоня за відкриттям організацій, “роздмухування справ або створення організації, хоча б з метою відкриття підозрюваного заклоту — злочинні, бо такого роду діяльність веде до певного виродження наших революційних органів Надзвичайної боротьби у старі, жандармські, сискні відділення”²⁵.

Та, як засвідчують історичні факти й документи, політична реальність виявилась сильнішою за будь-які накази: “справи” та “контрреволюційні” організації росли як гриби, фабрикувалися з величезним розмахом, особливо коли з огляду на певну політичну кон'юнктуру потрібно було “затаврувати” представників тієї або іншої політичної категорії, “націоналістичної інтелігенції”, “шкідників” і навіть представників певної національності. Це підтверджують документи, що розкривають механіку роботи органів ЧК-ГПУ-НКВД, що поступово перероджувалися в більшовицьку політичну поліцію, яка в роки “великого терору” 1936-1938 рр., зрештою, була успішно використана проти самих багатьох її фундаторів.

Після створення 10 липня 1934 р. НКВД (Народный комиссариат внутренних дел) до складу Головного управління державної безпеки — Главное управление государственной безопасности — ГУГБ (на місцях —

УГБ) увійшли такі відділи: оперативний, економічний, секретно-політичний, особливий, транспортний, іноземний, обліково-статистичний, тюремний і спецвідділ. Надзвичайно важливу роль у боротьбі з інтелігенцією відігравав Секретно-політичний відділ (раніше — Секретний відділ), такі самі відділи у місцевих управліннях НКВД. Зауважимо, що практично в усі часи в їх структурі приділялась увага “українській контрреволюції”. Так, наприклад, влітку 1938 року Секретно-політичний відділ УГБ УНКВД Харківської області мав такі відділення: правотроцькістське; антирадянські політпартії; українська контрреволюція; сільське; радянське господарство; вузівське; церковне; обліково-статистичне. Зрозуміло, у СПО УГБ НКВД УРСР відділень було більше, але завжди серед них було таке, якому довірено було протидіяти “націоналістичній” інтелігенції.

Серйозної і спеціальної розробки потребують питання моральних критеріїв, за якими діяли чекістські органи. Тут можна вказати на одну характерну рису: з року в рік інструкції з добору кадрів все менше нагадували про відданість справі пролетаріату. Керівників ЧК, а згодом ГПУ-НКВД, хвилювало насамперед інше — вміння працівників бути дисциплінованими, виконувати всі доручення, зберігати секретність у будь-якій справі. Одна з інструкцій початку 20-х років вимагає: *“Бути акуратним, чистоплотним, щоб ваша зовнішність приваблювала до вас клієнтів і надавала можливість вынудить (так у російському оригіналі. — Авт.) з них все необхідне...”*

*Слід завжди пам'ятати прийоми єзуїтів, які не галасували на всю площу про свою роботу й не виставляли її напоказ, а були скритними людьми, які про все знали і вміли лише діяти”*²⁶.

Разом з тим самі чекістські документи, зокрема накази, залишили дуже багато свідчень того, що свавілля, казнокрадство, прояви аморальності були постійними супутниками всієї історії існування органів ЧК-ГПУ-НКВД. Про це не згадувала колишня офіційна історіографія в СРСР, яка виконувала завдання романтизації органів безпеки. Тільки нині опубліковані деякі документи 20-30-х років, що відбивають реальний стан речей, показують, кому саме було доручено вести війну проти інтелігенції.

Ось невеличкий уривок з листа групи комуністів-чекістів до ЦК РКП(б) від 18 березня 1921 р.:

“Як це не сумно, але ми повинні зізнатися, що комуніст, потрапляючи до каральних органів, перестає бути людиною, а перетворюється на автомат, який приводиться в дію механічно. Навіть механічно мислить, бо в нього відібрали право не тільки вільно говорити, але й вільно індивідуально мислити... Тепер, якщо ми подивимося на комуністів, які знаходяться у пролетарських каральних органах, то ми побачимо, що вони стоять поза політичним життям Республіки, оскільки

завдяки довгому перебуванню в каральних органах, завдяки одноманітній, черствій, механічній роботі, що полягає тільки у розшукуванні злочинців і в знищенні, вони поступово проти власної волі стають індивідами, які живуть окремим життям. В них розвиваються погані нахили, як пихатість, честолюбство, жорстокість, черствий егоїзм тощо, і вони поступово, для себе непомітно, відколюються від нашої партійної сім'ї, створюючи свою особливу касту, що страшенно нагадує касту колишніх жандармів... Будучи броньованим кулаком партії, цей самий кулак б'є по голові партії”²⁷.

Багато чого автори цього листа визначили дуже влучно. Тенденції, що виявилися ще на початку 20-х років, не тільки не зникли, а навпаки зміцнилися в наступні роки. І бив “броньований кулак” у першу чергу не по голові партії, а по представниках інтелігенції, насамперед — старої української інтелігенції”. Всебічне нагромадження “компромату” проти неї почалося досить рано, як і досить рано розпочалося розгортання політичних процесів за наперед підготовленим сценарієм. Першим з них в Україні був **процес над членами колишнього найпотужнішого конкурента більшовиків — Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР) у травні 1921 р.** Цей процес почали готувати з 1920 р. Він відомий ще під назвою “справа Голубовича” (від імені колишнього прем'єр-міністра УНР Всеволода Голубовича). Всі обвинувачення мали виключно політичний характер і були підпорядковані задуму “затаврувати” уряд Української Народної Республіки (за укладення миру з німцями у 1918 р., організацію повстанської діяльності, за Варшавську угоду 1920 р. тощо).

Матеріали у цій справі збирали чекісти. Попереднє слідство здійснював заступник начальника Особливого відділу ВУЧК С.Дукельський, а В.Балицький очолював, за рішенням Політбюро ЦК КП(б)У від 29 березня 1921 р., спеціальну комісію, створену у зв'язку з процесом²⁸. 9 квітня того самого року він доповів на засіданні Політбюро про підготовку процесу. В ухвалі цього вищого партійного органу було “підказано”, як готувати обвинувальний акт: “В обвинувальному акті відзначити зв'язок з бандитами та білогвардійцями, як на Україні, так і за кордоном”²⁹. 17 травня 1921 р. своїм рішенням Політбюро ЦК КП(б)У чітко дає зрозуміти, якого саме змісту повинен набути процес: “Процес використати, щоб дати характеристику поведінки української інтелігенції”³⁰.

Так воно й трапалося, хоча вирок у справі колишніх членів ЦК УПСР виявилися м'якими. Влада ніби демонструвала свою “гуманність”, хоча на початку 30-х років дехто з учасників цього процесу знов буде “клієнтом” ГПУ у зв'язку зі сфабрикованою справою “Українського національного центру” і їхній життєвий фінал буде трагічним. А тоді, 1921 року, партійні органи й чекісти робили все, щоб розколоти українську

інтелігенцію. Саме так сформулювало завдання Політбюро ЦК КП(б)У на своєму засіданні 4 червня 1921 р.³¹

До речі, свідками на згаданому процесі були В.Затонський, колишні члени УПСР П.Любченко, О.Шумський, І.Кулик, В.Еллан-Блакитний, Ю.Мазуренко. Лише В.Блакитний помре власною смертю, а решта діячів (які належали до лівого крила УПСР, а згодом створили партію “боротьбистів”, що 1920 року увійшла до КП(б)У і передала їй значну кількість провідних політичних, а особливо культурних сил), хоча вони й посідатимуть керівні позиції у комуністичному керівництві, були знищені. Олександра Шумського, наркома освіти України у 1924-1927 роках, навіть було оголошено лідером “національного ухилу” (разом з письменником Миколою Хвильовим та економістом Михайлом Волобуєвим). На початку 1927 року його усунуто з посади й відправлено працювати в Росію. 1933 року його заарештовано, відправлено на Соловки, потім — на заслання у Красноярський край. 1946 року, коли він повертався в Україну, його вбито за особистим розпорядженням Сталіна й Кагановича³².

Цікаво, що у вже згаданому рішенні Політбюро ЦК КП(б)У у пункті “Про українську інтелігенцію” було записано: *“а) У легалізації УПСР відмовити. Дозволити в'їзд на Україну для радянської або вченої (так у тексті. — Авт.) роботи окремим членам УПСР, які заявлять про свій вихід з партії та її засудять.*

*б) Доручити т. Затонському зібрати на свій розсуд кілька найбільш примітних громадських українських політичних діячів та запропонувати їм звернутися із закликом до української інтелігенції чесно слугувати радянській владі...”*³³.

У передмові до стенограми процесу (видана у Харкові видавництвом ВУЧК окремою книжкою) спроба української інтелігенції створити власну державу оцінювалась як *“ярмаркові прийоми хитрого хохла, який обдурює цигана”*³⁴. Якщо вірити організаторам процесу, *“трагедія української інтелігенції полягала ще й в тому, що вона не зрозуміла, що єдиний порятунок української культури, мови, полягає у торжестві Радянських Республік”*³⁵. У передмові підкреслювалось, що *“київський процес був свого роду останньою підсумковою ризикою, підведеною історією під ідейним розвалом, гнилизною і розкладом української “самостійницької” інтелігенції”*³⁶.

Таку “підсумкову ризикою” більшовицька влада підводитиме ще не раз, допоки не досягне головної мети — **знищення або деморалізації найбільш визначних представників української інтелігенції.**

Звертає на себе увагу й те, що “процес Голубовича” відбувся до відомого московського процесу над соціалістами-революціонерами 1922 р. По суті, в Україні вперше відпрацьовувалася “модель” показового політичного фарсу, покликаною, за точним висловом голандського

дослідника М.Янсена, *“показати народним масам, що соціалісти не мають права на існування в Росії; що лише комуністи мають право і здатні керувати країною; що зв'язуватися із соціалістами — значить прирікати себе на небезпеку. Іншими словами, процес повинен був одночасно закликати під прапори комунізму і залякати широкі прошарки населення”*³⁷.

На початку 20-х років українську інтелігенцію, як і російську, намагалися “поставити на коліна” не лише за допомогою політико-ідеологічного викриття. Коли 1922 р. за кордон з більшовицької Росії було депортовано групу інтелектуалів, серед них були і представники України. Як відомо, саме цього року В.Ленін запропонував власне формулювання статті Кримінального кодексу РРФСР про контрреволюційні злочини з вимогою найвищої міри покарання за контрреволюційні дії, до яких, на його думку, належали антирадянська агітація та пропаганда. У записці наркомові юстиції Д.Курському він вимагав *“відкрито виставити принципове і політична правдиве (а не тільки юридична вузьке) положення, що мотивує суть і виправдання терору, його необхідність і межі. Суд мусить не усувати терор; обіцяти це було б обманом чи самообманом, а обґрунтувати й узаконити його принципово, ясно, без облуди і без прикрас”*. Тут же пропонувалося розширити сферу дії такої міри покарання, як розстріл, з правом його заміни на вислання за кордон³⁸.

Характерно, що ці ленінські пропозиції адепти комуністичного режиму не друкували до 1937 року, і лише 1991 року вперше були оприлюднені матеріали, що засвідчують: головним ініціатором ганебної акції 1922 року був саме Ленін. До речі, в одному з його листів до Сталіна є такі слова: *“Арестовать несколько сот и без объявления мотивов — выезжайте, господа!... Харьков обшарить, мы его не знаем, это для нас “заграница”. Чистить надо быстро...”*³⁹.

Однак почистили не тільки Харків. 23 червня 1922 р. Політбюро ЦК КП(б)У, обговоривши питання “Про політичні виступи професури”, запропонувало наркомату освіти та ГПУ *“застосувати як один з репресивних заходів проти активістських елементів професури висилку за межі федерації”*⁴⁰.

До 3 серпня 1922 р. українська частина списку була підготовлена ГПУ. До неї увійшли 77 осіб, серед них 47 працівників вищих навчальних закладів (з них 32 професори), представники Харкова, Києва, Катеринослава, Одеси, Кам'янця-Подільського. Цей список був схвалений ЦК КП(б)У та Всеукраїнським Центральним Виконавчим Комітетом (ВУЦВК). 9 вересня 1922 р. цей “список антирадянської інтелігенції, складений ГПУ України”, було розглянуто й затверджено на засіданні спеціальної комісії ЦК РКП(б) в Москві⁴¹. В ніч з 17 на 18 серпня чекісти здійснили арешти.

Водночас у чекістів виникли свої міркування щодо запланованої акції, оскільки, на їх думку, українська еміграція може із захватом сприйняти нове інтелектуальне поповнення, ще міцніше згуртується і тоді ГПУ буде значно складніше вести роботу щодо її дезорганізації. Цю думку підтримали у ЦК КП(б)У, секретар якого (це був Д.Лебідь) 7 вересня 1922 р., доповідаючи Й.Сталіну, В.Куйбишеву та В.Молотову про арешти, писав, що “висилати українських професорів за кордон” взагалі недоцільно, оскільки там і так склалося досить потужне емігрантське угруповання й звертався з проханням обмежитися висилкою у віддалені райони СРСР⁴². Врешті, багато кандидатів на вислання за кордон так і залишились кандидатами. Серед них були, зокрема, і одні з головних дійових осіб на майбутньому процесі “Спілки визволення України” — Сергій Єфремов та Володимир Чехівський.

Однак ГПУ продовжувало збирати проти них, а також проти інших представників української інтелігенції “компромат”, ініціювало прийняття в січні 1923 р. ухвали Політбюро ЦК КП(б)У про проведення чергової “чистки” вищих навчальних закладів “від політичне шкідливих та антирадянських елементів”⁴³.

ГПУ і партійне керівництво були переконані в необхідності й ефективності саме показових процесів, оскільки вони дозволяли не тільки демонструвати інтелігенції, що може трапитися з тими, хто бодай подумки протистоїть владі, а показували, що джерелом всіх труднощів є не політика режиму, а дії його ворогів або навіть тих, хто зовні поводить себе лояльно. 1924 року відбувся новий показовий процес — **“Київського обласного центру дії” (“КОЦД”)**. Його учасниками стали представники так званої зміновіхівської інтелігенції, тобто представники тієї частини старої інтелігенції, які за умов нової економічної політики (непу) відмовилися від конфронтації з більшовиками. Серед них найбільш прикметним був академік Микола Василенко — міністр народної освіти за правління гетьмана Скоропадського. 1921 року його обрали Президентом Української Академії наук, але більшовицький Раднарком України його не затвердив з огляду на минуле.

Цікаво, що в справі “КОЦД” у 1923 р. було заарештовано понад 100 осіб, але чекісти за відсутністю доказів “злочину” змушені були багатьох звільнити: офіційно у справі проходило 26 осіб, а засудили лише 18. По суті, справа “КОЦД” була потрібна її організаторам для того, щоб показати неприпустимість будь-якого інакомислення, будь-якої незгоди з владою, навіть у думках, адже ті, кому приписували участь у “КОЦД”, власне, не встигли нічого зробити, все обмежувалося критичними розмовами⁴⁴. Хоча серед інших вироків були й розстріли, їх замінили 10-річним засланням, а М.Василенко за клопотаннями представників наукової громадськості 1925 року був звільнений.

У зв'язку зі справою “КОЦД” варто окреслити ще одне цікаве питання, яке, поза сумнівом, потребує окремого дослідження. Йдеться не про вигадані чекістами організації, а про *реальні*, такі, які насправді існували. Збереглося чимало матеріалів, що підтверджують: опір більшовицькій владі, зокрема в Україні, мав зовсім не міфічний характер, а тому використання ЧК-ГПУ-НКВД комуністичним режимом у своїх політичних розрахунках ніби легімітизувалося розкриттям і знищенням тих сил, які насправді боролися з режимом.

Наприклад, у 1924-1925 рр. групою молодих людей, переважно студентів (В.Артеменко, І.Шумигора, В. і А.Басович, М.Поліщук-Савченко, Л.Недерський, М.Кулінич та ін.), було створено *Українську національно-козацьку партію (УНКП)*. Її члени серед інших документів підготували навіть демократичну Конституцію Української республіки. УНКП було викрито. 1927 року розстріляли В.Артеменка та І.Шумигору, решта учасників також була піддана репресіям⁴⁵.

1929 року у Києві було викрито підпільну організацію *Комітет визволення України (КВУ)*. Серед її організаторів — також переважно представники інтелігенції, зокрема, М.Левицький, В.Бондаренко, Б.Бондаренко, М.Брацлавський, В.Іщенко, Т.Дем'янчук, М.Ніколаєв, Марія Леонтович, Н.Павлушкова (племінниця академіка С.Єфремова) та ін. Члени КВУ підготували й розповсюдили “Заклик до всіх пригнічених Московщиною людей України”, в якому підкреслювалося, що прийшов час “будувати власне життя. Час прийшов піклуватися про свободу рідного краю. Хай живе самостійна Україна!”

Зрозуміло, що за умов тотального доносительства про існування Комітету стало відомо ГПУ і того самого 1929 року відбувся погром: у липні троє учасників КВУ були розстріляні, а решта (крім Н.Павлушкової) отримали різні терміни ув'язнення⁴⁶.

Діяльність такого роду організацій може бути темою окремого дослідження, яке варто найближчим часом здійснити.

Позначимо ще одну надзвичайно цікаву тему, що не піднімалася дослідниками у минулі роки. Як засвідчують документи, під час більшовицької нової економічної політики чекістські органи, виховані за умов громадянської війни, відчули не просто дискомфорт, а серйозну небезпеку для власного існування. НЕП змінила фінансово-економічне становище “караючого меча революції”. Це, зокрема, зафіксувала довідка “До питання про становище органів ГПУ УСРР”, підготовлена у січні 1923 р. і підписана В.Балицьким. Наймовірніше, цей документ був складений для Москви, але копію надіслали, як годиться, до ЦК КП(б)У. “*Нова економічна політика, — зазначалося в ньому, — що погіршила стан значної частини органів, які перебували на держпостачанні, відбилася надзвичайно негативно і на становищі органів Держполітуправління.*”

Позбавившись реальної підтримки інших державних організацій, що постачають нас предметами першої необхідності для секретної роботи до "непа" і які цілком відмовили нам в цій допомозі після переходу на самоокупаємість; введені у твердий бюджет, що цілком не відповідає реальній потребі, органи ГПУ змушені скоротити темп і характер роботи в тих областях, де це є, з точки зору захисту Республіки, прямо злочином”⁴⁷.

Вказуючи на проблеми ГПУ, В.Балицький торкнувся скорочення “чисельності центрального органу й підвідомчої йому периферії”, відзначив, що на 1 січня 1922 р. було 21970 гласних співробітників, а на 1 липня 1923 р. — 9737⁴⁸. В цьому ж документі названо чисельність гласних і таємних співробітників ГПУ — 16000⁴⁹. Відзначалася й “масова втеча”⁵⁰ співробітників з ГПУ, в т.ч. — членів партії: на 1 січня 1922 р. комуністів в органах було 7812, а на 1 липня того самого року — 3427 осіб. “Таким чином, — писав В.Балицький, — за першу половину 1922 року з органів ГПУ пішли понад чотири тисячі членів партії... Оскільки ця тенденція, що викликана головним чином поганим матеріальним становищем, не локалізована, а у наступних місяцях збільшилась, перед органами ГПУ стоїть як чергове й першорядне завдання припинити зменшення загальної кількості членів партії, тобто взяти всі заходи до поліпшення побуту й матеріального становища співробітників ГПУ”⁵¹.

І таких заходів, зрозуміло, було вжито, оскільки партія розглядала органи як опертя своєї влади. В свою чергу, чекісти ретельно відпрацьовували приділену їм увагу й одержані завдяки партії привілеї. 26 червня 1925 р. на закритому засіданні Політбюро ЦК КП(б)У В.Балицький доповідав про роботу ГПУ. За його доповіддю ухвалили рішення про зміцнення матеріального становища чекістів і про виділення додаткових коштів на “інформативну та контрдиверсійну роботу”⁵².

Балицький скористався цією ситуацією й знов привернув увагу партійного керівництва до української інтелігенції. Реакція була відповідною: “Створити комісію у складі Кагановича, Чубаря, Шумського, Гринька і Балицького для вивчення питання про українську інтелігенцію, нашої тактики щодо неї, зокрема стосовно Академії та Грушевського, залучення до роботи тощо”⁵³.

22 лютого 1926 р. Політбюро ЦК КП(б)У знову повертається до питання “Про настрої серед української інтелігенції”. Одним із доповідачів був, зрозуміло, В.Балицький. Надані ним матеріали значною мірою вплинули на зміст прийнятої ухвали: “Вважати за необхідне взяти курс на рішучу боротьбу з правими угрупованнями в середовищі української інтелігенції. Доручити тов. Балицькому через місяць подати доповідь про подальші заходи по розкладу правих угруповань в середовищі української інтелігенції”⁵⁴.

Характеризуючи стан комуністичних органів держбезпеки за умов нової економічної політики, автор відомої книжки “Червона інквізиція” Борис Левицький зауважував: *“Позаду був “романтичний терор”, розпочинався етап бюрократичного скерування терористичних заходів”*⁵⁵.

Характерно, що у 1926 р. у політичному звіті Дев'ятому з'їзду КП(б)У Лазар Каганович, який очолював у 1925-1928 рр. ЦК КП(б)У, вирішив відповісти на обвинувачення Карла Каутського в тому, що більшовики засвоїли мистецтво політичної поліції краще, ніж суть вчення Карла Маркса. *“Ми, — підкреслював Л.Каганович, — не сперечаємось, що дійсно навчилися мистецтву політичної, як він висловився, поліції, що ГПУ у нас працює вельми непогано, і якби Каутський потрапив до нас, то ми надали б йому повну можливість в цьому переконатись особисто. На цей рахунок ми не сперечаємось, бо Каутський не знає, що організація ГПУ не тільки не протистоїть, а й цілком впливає з вчення Маркса, бо ніхто інший як Маркс перший висунув ідею диктатури пролетаріату як ідею жорсткої диктатури, що придушує всякий спротив експлуаторських класів та їхніх лакеїв”*⁵⁶.

Справді, ЧК-ГПУ-НКВД чудово вписувались у ленінсько-сталінське розуміння марксизму. А те, що саме з цього випливало, яскраво ілюструє, зокрема, ще один документ. Цей суворо засекречений службовий обіжник з грифом ***“Цілком таємно. Передруку не підлягає. Зберігати нарівні з шифром під відповідальність начальника органу ГПУ”***, віддрукований у кількості 75 примірників, з'явився у самий розпал здійснення більшовицької політики “українізації”, у вересні 1926 року.

Як відомо, “українізація” була складовою частиною “коренізації” — політики в галузі національних відносин, прийнятої значною мірою під тиском “націонал-комуністів” та на вимогу В.Леніна десятим (березень 1921 р.) та дванадцятим (квітень 1923 р.) з'їздами РКП(б). Ця політика виходила з того, що царська Росія експлуатувала неросійські народи, і у спадщину від неї СРСР дістав фактичну економічну та культурну нерівність між російським і неросійськими народами. Саме тому було вирішено прискорити розвиток неросійських республік. Передбачалась їх індустріалізація, підготовка кадрів з представників корінних національностей, поширення освіти рідними мовами, розвиток національних культур, видавничої справи тощо. Оголошувалося, що партія має поборювати як російський шовінізм, так і місцевий націоналізм, але спочатку головний акцент було зроблено на необхідності боротьби з великодержавним (російським) шовінізмом.

Політика “коренізації” зробила значний вплив на розвиток неросійських народів тодішнього СРСР, зокрема українського народу, оскільки на практиці вона означала дерусифікацію. Незважаючи на те, що

“українізація” була неоднозначним і доволі специфічним явищем, вона була сприйнята представниками інтелігенції, в першу чергу тих її представників, які прагнули навіть в рамках бутафорської радянської державності підтримувати і зберігати національну культуру. Звичайно, не варто переоцінювати наслідки “українізації”, але не слід водночас ігнорувати тогочасні здобутки, до яких можна віднести розквіт мистецтва, особливо літератури, театру, музики, кінематографу, значне поширення письменності та освіти всіх рівнів, утворення профільних установ з вивчення гуманітарних, природничих та технічних наук.

Оцінюючі цю добу, професор Г.Грабович влучно зауважує: *“З багатьох джерел видно, що в очах широкої публіки такі інституції, як Українська Академія наук, набули надзвичайно високого авторитету. Таке ставлення до гуманістики могло в принципі стати парадигмою національного відродження в цілому, бо ж тогочасний гуманітарний дискурс, хоч і перевантажений авторитарною, волюнтаристською риторикою, міг бути (принаймні за своєю зовнішньою формою) дискурсом хай не відкритого, а все ж нетоталітарного суспільства. Попри всі труднощі цієї доби, ми бачимо в ній справжнє громадянське суспільство (інша річ, в совєтській державі воно не мало жодного шансу на виживання) — суспільство, засноване на справді патріотичному, україноцентричному консенсусі, де формальна ідеологія підпорядкована ширшому усвідомленню національних завдань...”*⁵⁷.

Не випадково вона викликала такий шалений опір російських шовіністів, в тому числі з вищого партійного керівництва. Ставлення Сталіна до цієї політики з самого початку було амбівалентним, бо вона стимулювала національну самосвідомість великих та малих неросійських народів, а тим самим їхнє прагнення до реального суверенітету. Цю свою позицію генсек ЦК РКП(б) доволі чітко відбив у виступах на XII з'їзді партії у квітні 1923 р. та на IV нараді ЦК РКП(б) з відповідальними працівниками республік і областей, яка відбулася у Москві 9-12 червня 1923 р.

Ось чому для Москви першорядного значення почав набувати не аналіз реальних національно-культурних процесів, а постійна боротьба з різного роду “національними ухилами” та проявами “буржуазного націоналізму”, під які за тих умов неважко було підвести навіть просто відданість національним традиціям і патріотизм.

Надзвичайно цікаво описував тодішню ситуацію один з найвідоміших соловецьких в'язнів з колишньої партійно-державної номенклатури Петро Солодуб (його розстріляють у листопаді 1937 р.). Колись він працював керуючим справами Раднаркому УСРР, а перед арештом очолював Сектор перспективного планування у союзному Наркоматі важкої промисловості. У квітні 1934 року у заяві (надзвичайно великій за

обсягом і цікавій за змістом) до Колегії ОГПУ СРСР він, згадавши про початок 20-х років, відверто напише: *“У державному будівництві проходили два процеси на Україні. З одного боку, група колишніх боротьбистів, а частково Раковський, Скрипник, Затонський, я та інші, прагнули до розвитку української державності, як економічно незалежного організму. З іншого боку — центр, підкоряючись необхідності планомірної організації виробництва і розподілу, йшов по лінії централізованого користування економічними ресурсами України”*⁵⁸.

Така лінія диктувалася й безперервним зростанням впливу росіян у партійно-державному керівництві, переходом до політики прискореної індустріалізації (що вимагало централізації влади), посиленням націоналістичних настроїв серед неросійських народів, спричинених асиміляційною політикою радянзації та форсовано-примусовою колективізацією, від якої значно більше, ніж Росія, потерпіли тодішні неросійські республіки і яка ознаменувалася жахливим виплодом сталінської соціально-демографічної інженерії — голодом початку 30-х років. Радикальна зміна партійної лінії на “коренізацію” відбулася між XVI (1930) і XVII (1934) з'їздами ВКП(б). Протягом 1930-1934 рр. в усіх неросійських республіках було розгорнуто чистку місцевих комуністів і безпартійної, а згодом і партійної інтелігенції, репресовано значну частину управлінських кадрів, які сформувались під час “коренізації”.

А коли, власне, розпочалася контрукраїнізація? Довгий час дослідники вважали таким початком 1933-й рік, боротьбу з так званою скрипниківщиною, тобто з наслідками “національного ухилу”, лідером якого було оголошено колишнього наркома освіти УСРР Миколу Скрипника (під тиском брехливих обвинувачень він покінчив життя самогубством 7 липня 1933 р.). Проте документи засвідчують, що протидію політиці “українізації” було започатковано значно раніше. Причому до цього прямо була причетна комуністична спецслужба.

4 вересня 1926 р. заступник Голови ГПУ УСРР Карл Карлсон, помічник начальника Секретного відділу (СВ) Ошер Абугов і тимчасово виконуючий обов'язки начальника 1-го відділення СВ Борис Козельський підписали службовий обіжник під назвою “Про український сепаратизм”. Стрижень цього важливого документа орієнтував на збір всебічної інформації про прихильників “українізації”, насамперед з числа представників “правої” української інтелігенції, тобто середовища українських інтелектуалів, зокрема тих, хто повернувся (або ще хотів повернутися) в Україну під впливом декларованої “українізації”. Автори цього закритого листа відверто пояснюють, чому це слід робити:

“Та обставина, що українські націоналісти припинили відкриту боротьбу з Радянською владою і формально визнали її, не означає, що вони остаточно примирилися з теперешнім станом речей і щиро відмовились

від ворожих задумів.

Тут наявною є не зміна ідеології, а зміна тактики...

Термін “культурної роботи” заступив гасло збройної боротьби за незалежність, що провалилося.

“Культурна боротьба” набула величезної популярності і втягнула до лав своїх прибічників переважну більшість найвидніших представників укр(аїнської) контрреволюції”⁵⁹.

В листі названо найбільш небезпечні, з точки зору ГПУ, осередки українства, які використовують умови “українізації” у своїх розрахунках. В першу чергу це — Українська Автокефальна Православна Церква (УАПЦ), “могутній оплот націоналізму і чудове агітаційне знаряддя”, Веукраїнська академія наук (ВУАН), яка “зібрала навколо себе компактну масу колишніх примітних діячів УНР”⁶⁰.

Докладно було проаналізовано ситуацію на селі, умови початку індустріалізації, тенденції в середовищі української еміграції. І все це заради того, щоб зробити висновок, що “на роботу по українській громадськості необхідно звернути найсерйознішу увагу”⁶¹, та підкреслити зростання активності “ворожих нам соціальних і політичних прошарків”⁶².

Отже, паралельно з офіційними деклараціями партійних керівників ГПУ задовго до відкритого наступу на “українізацію” розгортало (зрозуміло, з відома того самого парткерівництва) власну контрукраїнізацію, готуючи в такий спосіб компромат проти всіх, кого чекісти вважали “небезпечними” для комуністичного режиму. Знаючи це, можемо тепер зрозуміти, чому так блискавично точно ГПУ-НКВД пізніше, вже з кінця 20-х років, буде трошити українську інтелігенцію.

І тут виникає питання, яке ще потребує уваги дослідників: наскільки справді небезпечними для комуністичного режиму в Україні були дії щирих прихильників “українізації”, в першу чергу представників інтелігенції? Якою мірою, скажімо, діяльність академіка Михайла Грушевського, який повернувся з еміграції навесні 1924 р., могла шкодити більшовицькій верхівці?

Об'єктивно — значною мірою, оскільки Грушевський своєю історичною школою працював на утвердження ідеї української державності, тобто тому, що у пропонованому документі названо українським “сепаратизмом”. Приклад з Грушевським, який відразу після приїду до Києва потрапив під пильний багаторічний нагляд ГПУ⁶³, яскраво засвідчує увесь трагізм ситуації під час оголошеної більшовиками “українізації”. Трагізм, зрозуміло, для тих, хто сприйняв цю політику як довгострокову й принципову.

“Ріст шовіністичних тенденцій, — читаємо в листі ГПУ, — ставить перед органами ГПУ необхідність своєчасно реагувати на це явище, що має політичне значення першоступеневої ваги”⁶⁴. Цей постулат пе-

режив його творців. І в усі періоди комуністичного панування в Україні спецслужби приділяли увагу насамперед боротьбі з українським націоналізмом, із щонайменшими натяками на відродження ідеї української державності або навіть спробами підтримувати українські національні традиції.

Що стосується М.Грушевського, то ключовий фактор надавав всьому періоду його життя в більшовицькій Україні трагічного забарвлення: фактично з моменту повернення, а саме з березня 1924 року, на нього було заведено справу-формуляр (яка акумулювала всі інформації про вченого), він був взятий на облік як “неблагонадійний” разом з іншими колишніми членами Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР), частина з яких також повернулася в Україну. Відтоді Грушевський став постійним “клієнтом” ГПУ, співробітники і агенти якого постійно пильнували за його життям і діяльністю, його контактами і навіть за його науковою роботою.

Ретельно перлюструвалося його листування. Частину листів він так ніколи й не одержав, оскільки чекісти з власних міркувань не рекомендували передавати йому ці листи. Під підозру й стеження потрапляли й ті особи, які писали Грушевському або перебували в колі його знайомств, висловлюючи йому підтримку. У справі-формулярі, яка містить переважно оперативні, а тому унікальне важливі документи, збереглися вражаючі свідчення того, що не керівництво ВУАН, а саме співробітники ГПУ-НКВД (через тодішнє партійно-державне керівництво) вирішували долю можливих закордонних відряджень вченого, інші серйозні питання, пов'язані з його діяльністю.

Не можна не згадати тут слова Сергія Мельгунова про червоний терор: *“Моральний жах терору, його розкладаючий вплив на людську психіку зрештою не в окремих вбивствах, і навіть не в кількості їх, а саме в системі”*⁶⁵. Зміст згаданих вище документів підтверджує точність наведених слів одного з найперших дослідників природи більшовицької таємної поліції.

Саме тому ситуацію, в якій опинився Михайло Грушевський в останнє десятиліття свого життя, можна назвати справді трагічною. З самого початку повернення академіка в комунізовану Україну, незважаючи на підкреслену лояльність Грушевського і видані йому владою напередодні приїзду “охоронні грамоти” (аж дві!), його надії на можливість плідної праці були цинічно розтоптані комуністичною системою та її репресивно-каральними структурами.

Підсумком широкомасштабного й постійного збирання “компромату” на Грушевського став його арешт у Москві (під час наукового відрядження) 23 березня 1931 р. і спроба зробити з нього лідера розгалуженої антирадянської підпільної *організації “Український національний центр (УНЦ)”*. Спроба ця була невдалою через “непередбачувану”

поведінку самого академіка, який у Москві спростував власні попередні “свідчення”, слухняно дані ним під диктовку співробітників ГПУ УСРР у Харкові, куди його відправили після арешту у Москві. А для багатьох діячів, “вписаних” у справу “УНЦ”, вирок у цій справі, винесений у закритому порядку в лютому 1932 р., став початком шляху на Соловки.

По-своєму спрацював і “компрогат” проти Грушевського: з нього до кінця життя не було знято тавро “латентного” націоналістичного контрреволюціонера. Звичайно, коли знайомишся з вищезгаданим “компрогатом”, часом треба бути дуже обережним, оскільки Грушевський мав чимало ворогів, заздрісників, які готові були до використання будь-яких методів для дискредитації видатного вченого. Навряд чи треба пояснювати, що тодішня пануюча система надавала такі можливості: починаючи від збирання доносів про те, що академік гуртує навколо себе “класове ворожі елементи”, і закінчуючи твердженнями про те, що він керує “контрреволюційною організацією”.

Окремо скажемо про ще один момент. З появою у ВУАН Грушевський, на жаль, включився у академічну “вендетту”, у виснажливу боротьбу проти академіків С.Єфремова, А.Кримського та їх прибічників. Навряд чи варто сьогодні когось осуджувати, комусь висловлювати симпатії, оскільки ми тепер добре знаємо, що ні Грушевський, ні його академічні антагоністи не сприймали більшовицький режим. Відомо й те, якої шкоди заподіяла ця ворожнеча розвиткові ВУАН, а також, чим все закінчилось: у лютому 1928 року Політбюро ЦК КП(б)У заслухало підсумки роботи Комісії з вивчення роботи ВУАН, яка рекомендувала не допустити до керівництва академією жодну з двох ворогуючих груп.

Та тепер можемо констатувати: ще раніше зорієнтувалися чекісти, які уважно аналізували тенденції внутрішньоакадемічного життя. Нині з'ясовується те, чого ніколи не знав Грушевський, довіряючи обіцянкам керівників комуністичного режиму, що його оберуть Президентом ВУАН (вперше таку обіцянку йому дали ще під час його перебування в еміграції, у Відні 1923 року). Виявляється, ці надії з самого початку мали дуже мало шансів на реалізацію. Ще 15 березня 1924 року до начальника контррозвідувального відділу ГПУ УСРР В.Іванова надійшов лист з Київського губернського відділу ГПУ. Автори цього документа всерйоз міркували над тим, як використовувати Грушевського:

“Для його використання є дві принципові лінії — політична і чекістська.

Якщо буде визнано за необхідне використовувати його за політичною лінією, то буде раціональним посадити його на президентське крісло, даючи йому тим самим можливість перетворити академію в апарат, що проводить певні завдання під керівництвом партійних органів.

*Якщо ГПУ УСРР визнає за можливе використання Грушевського за чекістською лінією, шляхом створення навколо нього сітки наших людей, які, прикриваючись його ім'ям, будуть проводити наші завдання, то в такому разі залучення Грушевського до керівництва академією було б небажаним, оскільки це створило б між ним і частиною українських кіл незлагодю і ворожнечу”*⁶⁶.

На цьому документі знаходимо таку резолюцію: *“Тов. Добродицькому. Дозволити скористатись незгодами, що виникають в українців, для загострення їх, зокрема Грушевського з Єфремовим. Решта — “філософія”. В.Іванов”*⁶⁷.

26 березня 1924 року до Київського губернського відділу ГПУ надходить відповідь на цитований лист з ГПУ УСРР. Тут, зокрема, читаємо: *“На ваш запит про Грушевського повідомляємо свої міркування. Ніякої політичної користі для нас Грушевський на президентському кріслі Академії наук не являє. Першорядну важливість і значення для нас має посилення незгод у верхах української шовіністичної громадськості, зокрема з найсильнішою нині групою професора Єфремова та всередині її”*⁶⁸.

Ця стратегія ГПУ безвідмовно діяла до моменту остаточного реформування ВУАН у 1928 році та фабрикації справи “Спілки визволення України”, за якою був заарештований академік С.Єфремов. У листопаді 1929 року він скаже своєму співкамернику (який був інформатором ГПУ): *“Я Грушевському казав, коли заварилася ця каша, що постраждаю не тільки я, але й Академія, і сам він, оскільки врешті-решт візьмуться і за нього. Він сам вже був вражений й безпорадно виправдовувався, що не чекав, що це може трапитись”*⁶⁹.

Цікаво, що коли наприкінці 1927 — у 1928 році Грушевський висловив прагнення до примирення з групою Єфремова-Кримського, це викликало занепокоєння партійних органів і ГПУ. Було вжито відповідних заходів до роздмухування конфлікту. І цей розкол приніс владі бажані результати у її зусиллях, спрямованих на “приручення” й комунізацію ВУАН.

Надзвичайно цікаве питання про те, як саме фабрикувались обвинувачення проти Грушевського. Абсолютно точно писав свого часу професор О.Оглоблин про те, що Грушевський повернувся в Україну не для тихої кабінетної праці, а для *“продовження боротьби за національну самостійність і соборність України, — тою зброєю, яка в його руках була найсильнішою — зброєю науки”*⁷⁰.

І справді, Грушевський досить ефективно використовував цю “зброю науки”. На свій лад це зафіксували в документах функціонери ГПУ-НКВД. Вивчення цих документів дозволить уточнити багато моментів біографії самого Грушевського. З-поміж них особливо цінні ті, що стосуються 1934

року, останнього року життя Грушевського, його перебування в Москві, де за ним продовжувало пильнувати НКВД, підозрюючи його у зв'язках із засланими українськими діячами, а також у спробі організувати власну втечу за кордон. До речі, надзвичайно цікаво, що у співпраці з “націоналістом” обвинувачували і комуністів. Характерні свідчення у зв'язку з цим залишив вже згаданий П.Солодуб: *“За визначенням слідства, мене було втягнуто у організацію, до якої входили усі контрреволюційні націоналістичні угруповання, від Єфремова-Грушевського до комуністів включно.*

*Я вже казав, що до вступу у партію я нічого спільного не мав з українським націоналізмом і вів з ним боротьбу у всіх різновидах...”*⁷¹.

П.Солодуб пише, що С.Єфремова він бачив лише один раз, а М.Грушевського тричі. Щодо останнього в цій заяві є надзвичайно цінні штрихи: *“Грушевського бачив тричі у житті: перший раз у Наркомпросі, він зайшов до мене з низкою прохань. При цій розмові я запропонував йому написати статтю про те, що Україна зобов'язана своїм існуванням комуністичній партії... Грушевський відмовився, заявивши: “Я не юний піонер і не завжди готовий...”*⁷².

Приклад з академіком М.Грушевським — лише один з багатьох прикладів тієї доби. У аналогічний спосіб ГПУ відстежувало й поступово формувало думку про “контрреволюційність” багатьох інших діячів. Загострення соціально-економічної ситуації наприкінці 20-х років стимулювало невдоволення й спротив у найширших верствах населення, насамперед серед селянства. Характерно, що вони викликали появу опозиції й серед самої партійної інтелігенції, навіть серед комуністичних керівників. У Москві в сталінському оточенні складалася думка про те, що ці внутрішні труднощі у поєднанні з низкою криз у міжнародних відносинах послаблюють позиції СРСР, сприяють активізації “шкідницьких”, “контрреволюційних”, а особливо націоналістичних сил. На це треба було реагувати, тим більше, що чекісти безперервно постачали відповідну “інформацію до роздумів”. Не випадково саме наприкінці 20-х років постійно виникають “справи”, в центрі яких опиняються представники інтелігенції, які працювали в промисловості, сільському господарстві. Саме на них режим списує всі недоліки й наслідки власної авантюристичної політики. Тут, скажімо, достатньо згадати відому “Шахтинську справу” 1928 року, на процесі якої таврували “старих спеців”.

Та, зрозуміло, не забули й про “буржуазних націоналістів”, які вже давно були в агентурній розробці. “Розрахуватися” з ними було вирішено без зайвої дріб'язковості, по великому рахунку: розпочалася підготовка грандіозного політичного спектаклю — *процесу в справі “Спільки визволення України” (“СВУ”)*, що мав стати свого роду гаслом для

наступу проти національного відродження України, уособленням якого була інтелігенція та діячі Української Автокефальної Православної Церкви (УАПЦ). Не даремно слідчий С.Брук, як згадував один з підсудних, на допитах повторював: *“Нам треба українську інтелігенцію поставити на коліна, це наше завдання — і воно буде виконане; кого не поставимо перестріляємо!”*⁷³.

Тим самим процес “СВУ” перетворювався в трагічну інтродукцію не тільки фізичного, а й морального винищення української інтелігенції. І знову (як і у випадку з українськими есерами у 1921 році) це мав бути не просто суд, а суд над цілим періодом національно-визвольної боротьби українського народу. Окремі підсудні, яких добирало ГПУ, мали символізувати цей період, його філософію, світоглядні засади.

Основними діючими особами на процесі, що проходив у Харківському оперному театрі з 9 березня по 19 квітня 1930 р., були 45 осіб: 2 академіки ВУАН, 15 професорів вузів, 2 студенти, 1 директор середньої школи, 10 учителів, 1 теолог і 1 священик УАПЦ, 3 письменники, 5 редакторів, 2 кооператори, 2 правники, 1 бібліотекар. 15 підсудних працювали в системі ВУАН, 31 — колись входили до різних українських політичних партій, 1 був прем'єром, 2 — міністрами Уряду УНР, 6 — членами Центральної Ради. Ще 700 (а не 400, як вважалось раніше) осіб було заарештовано невдовзі у зв'язку з цією справою, а всього, за деякими підрахунками, під час та після процесу “СВУ” було заарештовано, знищено або заслано понад 30 тис. осіб.

Ключове питання, яке завжди виникає, коли йдеться про справу “СВУ”: що у обвинуваченні відповідає дійсності, а що існувало лише у головах чекістів, які, використовуючи індивідуальні методи шантажу, примушували свої жертви давати свідчення?

З одного боку, існує чимало свідчень того, що проти більшовицького режиму велася бескомпромісна боротьба. Ось що, наприклад, свідчив священик УАПЦ Володимир Хуторянський, заарештований як учасник “СВУ” 1 січня 1934 р. Засуджений на п'ять років ув'язнення, він відбував термін на Соловках і був розстріляний, як і багато інших в'язнів-українців, 3 листопада 1937 р. Збереглося, однак, донесення інформатора про одну з розмов, під час якої В.Хуторянський сказав, що *“не дивлячись на арешти серед українців.., там, на Україні залишилося ще багато народу, який працює. Там є ще багато наших братів-українців, які за всяких сприятливих умов здійснюють свою роботу. Ми через Українську автокефальну церкву здійснювали консолідацію своїх сил і я особисто працював у колишньому Брацлавському повіті, а потім мене перекинули на польський кордон...”*⁷⁴.

З іншого боку, збереглося чимало свідчень того, що у такому вигляді, як це подавалося у 1929-1930 рр., “СВУ” не існувало. Ось, наприклад,

уривок із заяви, написаної у березні 1957 р. Всеволодом Ганцовим на ім'я тодішнього Голови Президії Верховної Ради СРСР К.Ворошилова: *“Всього в ув'язненні та на засланні на Крайній Півночі я провів понад 22 роки. Це тяжке покарання було мені за мої “злочини” і за приналежність до організації “СВУ”. Як я вже згадав вище, до організації “СВУ” я не належав і про існування такої організації не знав. Але у своїх свідченнях під час слідства я виходив із передбачення, що організація “СВУ” існувала і тільки я про це не знав. Лише після суду з розмов з іншими моїми співпроцесниками я дізнався, що організації “СВУ” взагалі ніколи не існувало, що вона була фіктивною. Всі без винятку засуджені по процесу особи, в тому числі і ті, яким приписувалась роль лідерів, як наприклад Єфремов, Ніковський, говорили, що організації “СВУ” не було, що вони підтвердили зведений на них наклеп лише тому, що примушені були до цього вигаданими свідченнями інших ув'язнених, що вони їх дали під тиском слідчих органів”*⁷⁵.

Підтверджується це й багатьма секретними службовими документами ГПУ, що збереглися. Суттєвим є насамперед те, що ще 1928 року ГПУ завербувало кількох молодих людей, яким було запропоновано входити в контакт з “націоналістично настроєними” особами, подаючи відповідну інформацію. Саме ці молоді люди були серед тих, кого заарештувало ГПУ в період з 18 травня по 18 червня 1929 р. у Києві. Свідчення саме цих осіб використали для того, щоб примусити студентів М.Павлушкова і Б.Матушевського свідчити проти віце-президента ВУАН, визначного літературознавця, академіка С.Єфремова, заарештованого у липні 1929 р., та інших майбутніх учасників процесу.

В грудні 1929 р. підготовка процесу “СВУ” вступає у вирішальну фазу. Тоді в надрах ГПУ готується низка документів, що надходять до ЦК КП(б)У, ЦК ВКП(б) та ОГПУ СРСР. З ними знайомиться особисто Сталін. 2 січня 1930 р. він надсилає до Харкова С.Косіору і В.Чубарю таку шифровку: *“Когда предполагается суд над Ефремовым и другими? Мы здесь думаем, что на суде надо развернуть не только повстанческие и террористические дела обвиняемых, но и медицинские фокусы, имевшие целью убийство ответственных работников... Наша просьба согласовать с Москвой план ведения дела на суде”*⁷⁶.

І справді, всі деталі процесу “СВУ” узгоджувалися з московським керівництвом, хоча ГПУ УСРР пропонувало й свою “драматургію” процесу, її містили, зокрема, вже згадані секретні документи, підписані переважно начальником секретного відділу ГПУ УСРР Валерієм Горожанином (свого часу він мав безпосереднє відношення до фабрикації справи “Київського обласного центру дії”, з 1930 р. працював у Москві в ОГПУ-НКВД, знищений в листопаді 1937 р.) і начальником Другого відділення секретного відділу Борисом Козельським (причетний до

фабрикації багатьох справ, застрелився в Києві у службовому кабінеті в січні 1936 р.). Саме їх можна вважати основними “диригентами” процесу “СВУ”.

“Докладная записка о результатах работы по вскрытию украинского контрреволюционного подполья по Украине в связи с делом “СВУ”, “Меморандум по делу Одесской филии “Спілки визволення України””, “Докладная записка о деятельности медицинской линии “СВУ”, “Ориентировочный список арестованных по Киеву, которые подлежат представлению на процесс” та інші документи, що раніше не аналізувалися дослідниками, переконливо засвідчують сфабрикований характер справи “СВУ”, розкривають “кухню” роботи ГПУ проти української інтелігенції, підтверджують, що ця справа формувалась як рішучий крок на шляху дискредитації політики “українізації”, яку чекісти ніколи не сприймали як принципову і довготривалу лінію⁷⁷.

Отже, розробляючи справу “СВУ”, ГПУ підводило базу для наступних тотальних погромницьких акцій, що будуть масово започатковані у 1932-1933 рр. Саме тоді Сталін вирішив остаточно покінчити з “українізацією”. Це не було випадковістю, оскільки усунення О.Шумського з посади наркома освіти (який де-факто відав сферою культури, науки, національних відносин) не принесло бажаних результатів. М.Скрипник жорстко критикував свого попередника, а при цьому виступав ревним захисником української культури, утопічно вірячи у можливість синтезу просякнутих інтернаціоналізмом комуністичних ідей з національним відродженням.

Однак інакше думали в Москві. 14 грудня 1932 р. Сталін разом з В.Молотовим підписав постанову ЦК ВКП(б) та Раднаркому СРСР у зв'язку із проведенням хлібозаготівельної кампанії. Разом з тим, цей документ вимагав “правильного проведення українізації” в Україні й поза її межами, в регіонах, де компактно мешкали українці. Документ також містив категоричну вимогу боротися з петлюрівськими та іншими “контрреволюційними” елементами. По суті, це означало смерть “українізації”. 15 грудня 1932 р. Сталін і Молотов підписали телеграму-директиву аналогічного змісту для місцевих керівників.

24 січня 1933 р. з'явилась постанова ЦК ВКП(б), якою передбачалися кадрові зміни в більшовицькому керівництві України і за якою на посаду другого секретаря ЦК КП(б)У призначили Павла Постишева. Сталінське керівництво доручило йому шукати вихід із ситуації, що склалася у зв'язку із голодом, а також довершити остаточний погром українського відродження. Символами цього погрому стали самогубства М.Скрипника та письменника Миколи Хвильового у травні 1933 р.

Останній з 1930 р. перебував на формулярному обліку ГПУ УСРР, хоча його постать ще значно раніше привертала увагу спецслужби.

Навколо Хвильового завжди гуртувалося багато цікавих, талановитих людей, які сприймуть його самогубство як трагічний сигнал. Збереглася записка начальника секретно-політичного відділу ГПУ УСРР Олександровського з приводу цього самогубства, в якій, зокрема, наведено слова Майка Йогансена, підслухані інформатором: *“Смішна аналогія йде мені у голову: є трафаретик — ”9 січня цар розстріляв самодержав'я”. У травні Хвильовий теж розстріляв, але не себе, а децю більш важливе і значне...”*⁷⁸.

Не за власним бажанням соловчанами стануть невдовзі багато з тих, з ким Хвильовий свого часу спілкувався, скажімо засновники Вільної Академії Пролетарської Літератури (ВАПЛІТЕ): Михайло Яловий, Олекса Слісаренко, Григорій Епик, а також Микола Куліш та багато інших.

Об'єднаний листопадовий (1933 р.) пленум ЦК і ЦКК КП(б)У прийняв за доповіддю Постишева резолюцію, в якій було записано, що *“в даний момент головною небезпекою є місцевий націоналізм, що поєднується з імперіалістичними інтервентами”*⁷⁹. Цей “даний момент” розтягнувся на кілька років і означав послідовне винищення інтелектуальних сил в Україні, погром в системі науки й освіти. При чому цього разу репресивна хвиля зачепила і комуністичну інтелігенцію, тих, хто ще вчора трошив “націоналістів”, а сьогодні сам був оголошений ворогом системи, якій віддано слугував.

В цей період найбільш ефективно спрацював “вибуховий” матеріал, роками накопичуваний більшовицькою таємною поліцією не тільки проти тих, кого вважала потенційним або реальним ворогом, а й проти вчорашніх adeptів системи. Цьому значною мірою сприяли події після вбивства 1 грудня 1934 р. у Ленінграді С.Кірова, після чого Сталін особисто підготував “хартію” терору — постанову Центрального Виконавчого Комітету СРСР “Про порядок ведення справ про підготовку або здійснення терористичних актів”. Згідно з цією постановою строк розслідування зменшувався до 10 днів, розгляд справ у суді провадився без участі адвоката й прокурора, оскарження вироку та клопотання про помилування не дозволялися, а вирок виконувався негайно після винесення.

Режим скористався загибеллю Кірова. Повною мірою це відчувалося в Україні. Ось що згадував у зв'язку з цим відомий літературознавець Григорій Костюк: *“Вже 4 грудня “Правда” повідомила про викриття двох великих груп “терористів-білогвардійців”. Пішли чутки про арешти в Києві і Харкові. З уст до уст передають імена: П.Петренко, Г.Майфет, Г.Піддубний, В.Поліщук, В.Підмогильний, О.Влизько, Д.Фальківський. І раптом — арешти найближчих мені людей: Епіка, Мисика, Куліша. Це вже було понад усякі сили вдавати спокійного. Дихати стало важко”*⁸⁰.

У цей час повною ходою йшла партійна “чистка”, ось чому за такими справами, як *“Український національний центр” (1932), “Українська*

військова організація” (1933), “Об’єднання українських націоналістів” (1934), “Контрреволюційна боротьбистська організація” (1935, 1937), “Українська контрреволюційна націоналістична організація” (1936) та ін. проходили вже не тільки представники української інтелігенції, а й діячі з партійного й державного керівництва. Разом з іншими вони почали інтенсивно “українізувати” Соловки, Сибір, Середню Азію.

У різноманітний спосіб формувалися справи, за якими людей позбавляли волі, а потім, як правило, й життя. Архіви зберегли чимало свідчень про “механіку” роботи ГПУ-НКВД. Одне з них, наприклад, стосується справи, за якою було засуджено Миколу Зерова, Павла Филиповича, Ананія Лебеда, Бориса Пилипенка, Марка Вороного у лютому 1936 р. Разом з ними засудили педагога Леоніда Митькевича. Йому пощастило вижити й ось що він писав до Верховного Суду УРСР 19 липня 1956 року:

“Від мене вимагали, щоб я оббрехав себе та інших, нібито я належав до “терористичної організації”, на чолі якої стояв Максим Рильський... Я твердо вирішив померти, але не підписувати жахливої брехні на себе та інших... Я на суді винним себе не визнав, як не визнав і Лебідь А.Д. Решта визнавали себе винними, але коли ставилося питання конкретно, то нічого конкретного сказано не було... Цікавий сам факт встановлення “терористичної організації”. На суді було оголошено, що на квартирі Максима Рильського у присутності Зерова, Филиповича і якогось молодого поета було прочитано вірш, здається, Франка “Так посідаймо на голих лавах, та подумаймо по вбитих братах...”, а оскільки це було після розстрілу 16 письменників, які визнали себе терористами, то значить і люди, які знаходились у кабінеті Максима Рильського, також терористи... Після суду мене викликав начальник особливого відділу... і почав: “Ми, зрозуміло, не віримо жодному слову Пилипенка, але вас необхідно ізолювати...”

*Мені зараз зрозумілий процес суду. Це була ставка на знищення української інтелігенції...”*⁸¹.

Саме таку мету переслідувала й тотальна “чистка” системи освіти в Україні, започаткована у 1933 р. За змістом і масштабами це була беспрецедентна каральна операція, за допомогою якої режим домігся головного — примусив виховувати покоління, що покірно повторювало партійні догми, яким, хоча й не вірили, але не могли про це відверто говорити.

Зрозуміло, “чистки” не обмежувалися сферою освіти. Не було практично такої ділянки життя, яку б обминула кривава хвиля репресій. З приходом у 1936 р. до керівництва НКВД СРСР колишнього партійного працівника Миколи Єжова стало зрозуміло, що не обмине вона й тих, хто, здавалося, вже “одержав своє” — багаточисельну армію радянських зеків, а серед них і соловецьких в’язнів з України. Та про це — у наступній статті.

(Далі буде)

Примітки

- ¹ Региональное Управление Федеральной Службы безопасности России по Архангельской обл., далі — РУ ФСБ России по Архангельской области. — Дело П-6911. — Л. 90.
- ² Державний архів Служби безпеки України, далі — ДА СБУ. — Спр. 59881-ФП. — Т. 2. — Арк. 133.
- ³ Гришин-Гришук І. Останні дні поета // Дніпро. — 1990. — № 2. — С. 122-123.
- ⁴ РУ ФСБ России по Архангельской области. — Дело П-11369. — Л. 12.
- ⁵ Підгайний С. Українська інтелігенція на Соловках. Спогади 1933-1941 рр. — Новий Ульм, 1947. — С. 29-30.
- ⁶ Ленін В.І. Повне зібрання творів. — Т. 39. — С. 248; Т. 45. — С. 96.
- ⁷ Там само. — Т. 36. — С. 179; Т. 34. — С. 296 та ін.
- ⁸ Цит. за: Латышев А.Г. Рассекреченный Ленин. — М., 1996. — С. 205.
- ⁹ Ленін В.І. Повне зібр. творів. — Т. 35. — С. 195.
- ¹⁰ Судоплатов П. Разведка и Кремль. Записки нежелательного свидетеля. — М., 1996.— С. 14.
- ¹¹ ГПУ УССР. Секретно-оперативное управление. Директива-инструкция по агентурной работе. — Харьков, 1930. — С. 5.
- ¹² ГПУ УССР. Секретно-оперативное управление. Отдел информации и политконтроля. Инструкция о постановке информационно-осведомительной работы окружных отделов ГПУ УССР. — Харьков, 1930. — С. 25.
- ¹³ Центральний державний архів громадських об'єднань України, далі — ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 30. — Арк. 106.
- ¹⁴ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 640. — Арк. 33 зв.
- ¹⁵ Цит. за: Маймескулов Л.Н., Рогожин А.И., Сташис В.В. Всеукраинская чрезвычайная комиссия, 1918-1922 гг. — Харьков, 1990. — 2-е изд. — С. 94.
- ¹⁶ Там само. — С. 95.
- ¹⁷ Там само. — С. 75.
- ¹⁸ Там само.
- ¹⁹ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 640. — Арк. 35 зв.
- ²⁰ Там само. — Спр. 641. — Арк. 25.
- ²¹ Там само.
- ²² Там само. — Спр. 1757. — Арк. 188 зв.
- ²³ Там само.
- ²⁴ Там само. — Спр. 640. — Арк. 21.
- ²⁵ Там само.
- ²⁶ ВЧК-ГПУ. Составитель Ю.Фельштинский. — Бенсон (Вермонт), 1989. — С. 132.
- ²⁷ Неизвестная Россия. XX век. — М, 1992. — С. 45.
- ²⁸ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 14. — Арк. 55 зв.
- ²⁹ Там само. — Арк. 76.
- ³⁰ Там само. — Арк. 120.
- ³¹ Там само. — Арк. 130 зв.
- ³² Докладніше див.: Шаповал Ю. Людина і система. Штрихи до портрета тоталітарної доби в Україні. — К, 1994. — С. 134-152.
- ³³ Там само.

- ³⁴ Дело членов Центрального Комитета Украинской Партии Социалистов-Революционеров Голубовича, Петренко, Лызанивского, Часныка, Ярослава и др. Стенографический отчет. Под редакцией Д.З.Мануильского и С.С.Дукельского. — Харьков, 1921. — С. 5.
- ³⁵ Там само. — С. 6.
- ³⁶ Там само. — С. 4.
- ³⁷ Янсен М. Суд без суда. 1922 год. Показательный процесс социалистов-революционеров. — М., 1993. — С. 221.
- ³⁸ Ленін В.І. Повне зібрання творів. — Т. 45. — С. 179-180.
- ³⁹ Латышев А.Г. Вказ. праця. — С. 205.
- ⁴⁰ Гусев В. "Застосувати як одну з репресивних мір проти професури виселення за межі Федерації" // Віче. — 1994. — № 10. — С. 124-125.
- ⁴¹ Там само. — С. 125.
- ⁴² Латышев А.Г. Вказ. праця. — С. 221.
- ⁴³ Гусев В. Вказ. праця. — С. 128.
- ⁴⁴ Жертвы репрессий. — К., 1993. — С. 144-145.
- ⁴⁵ Абраменко Л. "Козацька партія" та її доля // Вечірній Київ. — 1994. — 20 вересня.
- ⁴⁶ Сахно А. Дело о КВУ // Киевские новости. — 1995. — № 46.
- ⁴⁷ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1757. — Арк. 1.
- ⁴⁸ Там само. — Арк. 2.
- ⁴⁹ Там само.
- ⁵⁰ Там само. — Арк. 3.
- ⁵¹ Там само.
- ⁵² Там само. — Оп. 16. — Спр. 1. — Арк. 178.
- ⁵³ Там само. — Арк. 179 зв.
- ⁵⁴ Там само. — Спр. 2. — Арк. 136.
- ⁵⁵ Lewytzkyi V. Die rote Inquisition. Die Geschichte der sowjetischen Sicherheitsdienste. — Frankfurt-am-Main, 1967. — S. 58.
- ⁵⁶ Каганович Л.М. На путях строительства социализма. — Харьков, 1926. — С. 12.
- ⁵⁷ Грабович Г. Советизация української гуманістики // Критика. — 1997. — № 1. — С. 19.
- ⁵⁸ РУ ФСБ Росії по Архангельській області. — Спр. П-6911. — Арк. 131.
- ⁵⁹ Об украинской сепаратизации. Циркулярное письмо Государственного Политического Управления Украины. — Харьков, 1926. — С. 3.
- ⁶⁰ Там само.
- ⁶¹ Там само. — С. 11.
- ⁶² Там само. — С. 12.
- ⁶³ Докладніше див.: Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття: 1924-1934. — К., 1996.
- ⁶⁴ Об украинской сепаратизации. — С. 1.
- ⁶⁵ Мельгунов С.П. Красный террор в России. — М., 1990. — С. 6.
- ⁶⁶ ДА СБУ. — Справа-формуляр на М.Грушевського, № 7537, т. 4. — Арк. 8-9.
- ⁶⁷ Там само. — Арк. 8.
- ⁶⁸ Там само. — Арк. 10.
- ⁶⁹ Там само. — Т. 5. — Арк. 314.
- ⁷⁰ Винар Л. Михайло Грушевський в українській і світовій історії. У 125-ліття з дня народження. — Нью-Йорк–Торонто–Київ–Париж, 1993. — С. 38.
- ⁷¹ РУ ФСБ Росії по Архангельській області. — Спр. П-6911. — Арк. 138.

---

⁷² Там само.

⁷³ Снегірьов Г. Набої для розстрілу. (Ненько моя, ненько...). Лірико-публіцистична розвідка. — К., 1990. — С. 110.

⁷⁴ РУ ФСБ Росії по Архангельській області. — Спр. П-14799. — Арк. 6.

⁷⁵ ДА СБУ. — Спр. 67098-ФП. — Т. 67. — Арк. 315-316.

⁷⁶ Замятина Т. Йосиф Сталин: "Виновных судить ускорено. Приговор – расстрел". Рассекречен личный архив вождя народов // Известия. — 1992. — 11 июля.

⁷⁷ Докладніше див.: Пристайко В.І., Шаповал Ю.І. "Справа "Спілки визволення України": невідомі документи і факти. Науково-документальне видання. — К., 1995.

⁷⁸ ДА СБУ. — Спр. С-183. — Арк. 112.

⁷⁹ Червоний шлях. — 1933. — № 8-9. — С. 267-268.

⁸⁰ Костюк Г. Зустрічі і прощання. Спогади. — Едмонтон, 1997. — Кн. 1. — С. 465.

⁸¹ ДА СБУ. — Спр. 48570-ФП. — Т. 7. — Арк. 357-358.